तदा हि दह्यते सर्व्वं त्रैलोक्यं भूर्भुवादिकम्।
जनं प्रयान्ति तापार्त्ता महर्लोकनिवासिनः॥"
इति वह्निपुराणम्॥
"चतुर्थे तु महर्लोके तिष्ठन्ते कल्पवासिनः॥"
इति देवीपुराणम्॥

महर्षभी, स्त्री, (महती चासौ ऋषभी चेति कर्म्मधारयः।) कपिकच्छुः। इति राजनिर्घण्टः॥

महर्षिः, पुं, (महांश्चासौ ऋषिश्चेति।) व्यासादिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अस्य व्युत्पत्त्यादिर्यथा,—
"ऋषिर्हिंसागतौ धातुर्व्विद्यातपःश्रुतेः।
एष सन्निचयो यस्माद् ब्राह्मणश्च ततस्ऋषिः॥
विवृत्तिसमकालन्तु ब्रह्मा यत्तिन्दधिस्वयम्।
ऋषते परमं यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतः॥
गत्यर्थादृषतेर्धातोर्नामनिर्वृतिकारणम्।
यस्मादेष स्वयम्भूतस्तस्माच्च ऋषिता मता॥
तेनेश्वराः स्वयम्भूता ब्रह्मणो मानसाः सुताः।
विवर्द्धमानैस्तैर्व्वंद्वा महान् परिगतः परः॥
यस्मादृषिः परत्वेन महांस्तस्मान्महर्षयः।
ईश्वराणां सुतास्तेषां मानसाच्चौरसाच्च वै॥
ऋषयस्तत्परत्वेन भूतादिऋषयस्ततः।
ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनाद्गर्भसम्भवात्॥
परत्वेनर्षयस्ते वै भूतादिऋषिकास्ततः।
ऋषीकाणां सुता ये वै विज्ञेया ऋषिपुत्रकाः॥
श्रुत्वा ऋषं परत्वेन नाम तस्मात् श्रुतर्षयः।
अव्यक्तात्मा महानात्माहङ्कारात्मा तथैव च॥
भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च तेषान्तु ज्ञानमुच्यते।
इत्येवन्दधिजात्यस्तु पञ्च तान् नामभिः शृणु॥
भृगुर्म्मरीचिरत्रिश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः।
मनुर्दक्षो वशिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश॥
ब्रह्मणो मानसा ह्येते उत्पन्नाः स्वयमीश्वराः।
परत्वेनर्षयस्तस्माद्भूतास्तस्मान्महर्षयः॥"
इति मात्स्ये १२० अध्यायः॥

महल्लकः, पुं, (महतः क्षीरवृक्षादिरूपान् विपुलान् भारानित्यर्थः लाति गृह्णातीति। ला+ "आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः। ततः स्वार्थे कन्। यद्वा, महान्तं चरित्रगुणं लकति आख्यापयतीति। लक् आख्यादने+ अच्।) अन्तःपुररक्षकः। तत्पर्य्यायः। सौविदल्लः२ कञ्चुकी३ स्थापत्यः४ सौविदः५ विदाङ्कः६। इति जटाधरः॥ सौविदल्लकः७ अन्तर्वेशिकः८। इति शब्दरत्नावली॥

महल्लिकः, पुं, (महान्तं चरित्रगुणं लिखतीवेति। महत्+लिख+कः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) अन्तःपुररक्षकः। खोजा इति भाषा॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"शुक्रशून्योऽनुपस्थो यः स्त्रीस्वभावो महल्लिकः॥"
इति शब्दमाला॥

महसं, क्ली, (मह्यते पूज्यतेऽनेनेति। मह+ "अत्यविचमितमिनमीति।" उणा० ३।११७। इति असच्।) ज्ञानम्। प्रकारः। इत्युणादिकोषः॥

महा, स्त्री, (मह्यते पूज्यते इति। मह्+घ। स्त्रियां टाप्।) गोपवल्ली। इति शब्दचन्द्रिका। गोरचचाकुलिया इति भाषा॥ स्त्रीगवी। इति शब्दरत्नावली॥

महाकच्छः, पुं, (महान् विपुलः कच्छो जलप्रायदेशोऽस्य।) समुद्रः। वरुणः। इति मेदिनी। छे, ६॥ पर्व्वतः। इति शब्दरत्नावली॥

महाकण्टकिनी, स्त्री, (महती चासौ कण्टकिनी चेति।) विश्वसारकम्। इति शब्दचन्द्रिका। फणिमनसा इति भाषा॥

महाकन्दः, पुं, (महांश्चासौ कन्दश्चेति।) रसोनकः। इत्यमरः। २। ४। १४८॥ मूलकम्। इति शब्दरत्नावली॥ चाणक्यमूलकम्। रक्तलशुनम्। राजपलाण्डुः। इति राजनिर्घण्टः॥

महाकपित्थः, पुं, (महांश्चासौ कपित्थश्चेति।) विल्वतृचः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

महाकरञ्जः, पुं, (महांश्चासौ करञ्जश्चेति।) करञ्जविशेषः। वड़ करञ्जा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। षड्ग्रन्था २ हस्तिचारिणी ३ उदकीर्णः४ विषघ्नो ५ काकघ्नी ६ मदहस्तिनी ७ शारङ्गेष्टा ८ मधुमती ९ रसायनी १० हस्तिरोहणकः ११ हस्तिकरञ्जकः १२ सुमनाः १३ काकभाण्डी १४ मधुमत्ता १५। अस्य गुणाः। तीक्ष्णत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। विषकण्डूविचर्च्चिकाकुष्ठत्वग्दोषव्रणनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

महाकर्णिकारः, पुं, (महांश्चासौ कर्णिकारश्चेति।) आरग्वधः। इति राजनिर्घण्टः॥

महाकायः, पुं, (महान् कायोऽस्य।) नन्दी। स च शिवद्वारपालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते। १३। १५०। २४।
"नन्दीश्वरो महाकायो ग्रामणीर्वृषभध्वजः॥")
हस्ती। इति केचित्॥ (महान् कायः शरीरमिति।) दृढ़त् शरीरम्॥ तद्वति, त्रि॥ (यथा, महाभारते। १। १५६। ३२।
"महाजवं महाकायं महामायमरिन्दमम्॥"
स्त्रियां टाप्। कुमारानुचरमातृगणविशेषः। यथा, महाभारते। ९। ४६। २४।
"रोहिताची महाकाया हरिपिङ्गा च भूमिप!॥")

महाकार्त्तिकी, स्त्री, (महती चासौ कार्त्तिकी चेति।) रोहिणीनक्षत्रयुक्ता कार्त्तिकीपूर्णिमा। यथा,—
"प्राजापत्यं यदा ऋक्षं तथैतस्यां नराधिप!।
सा महाकार्त्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा॥"
इति पाद्मे २ खण्डे ३ अध्यायः॥

महाकालः, पुं, (महांश्चासौ कालश्चेति।) विष्णुस्वरूपाखण्डदण्डायमानसमयः। यथा। कालो घटयान् महाकालत्वात्। इति सिद्धान्तलक्षणम्॥ महादेवः। (तन्निरुक्तिर्यथा महानिर्व्वाणतन्त्रे। ४। ३२।
"कलनात् सर्व्वभूतानां महाकालः प्रकीर्त्तितः।
महाकालस्य कलनात् त्वमाद्या कालिका परा॥")
प्रमथगणविशेषः। इति मेदिनी। लि, १५६॥ (उज्जयिनीस्थशिवलिङ्गविशेषः। यथा, कथासरित्सागरे। ११। ३१—३२।
"अस्तीहोज्जयिनी नाम नगरी भूषणं भुवः।
हसन्तीव सुधाधौतैः प्रासादैरमरावतीम्॥
यस्यां वसति विश्वेशो महाकालवपुः स्वयम्।
शिथिलीकृतकैलासनिवासव्यसनो हरः॥"
तीर्थविशेषः। यथा, महाभारते। ३।८२।४७।
"महाकालं ततो गच्छेत् नियतो नियताशनः।
कोटितीर्थसुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत्॥")
लताविशेषः। माकाल इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। उरुकालः २ किम्याकः ३ काकमर्द्दकः४। इति रत्नमाला॥ काकमर्द्दः ५ देवदालिका ६ दाला ७ दालिका ८ जलङ्गः ९ घोषकाङ्क्षतिः १०। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा,
"अन्तर्मलिनदेहेन बहिराडम्बरकारिणा।
महाकालफलेनेव कः खलेन न वञ्चितः॥"
इत्युद्भटः॥)
शिवपुत्रविशेषः। तस्य जन्मवृत्तान्तं यथा,—
श्रीदेवा ऊचुः।
"एष वैश्वानरः श्रीमान् भूरितेजोमयो बली।
महामैथुनबीजन्तु त्वत्तेजः संग्रहीष्यति॥
इत्युक्त्वा त्रिदशाः सर्व्वे वीतिहोत्रं पुरःस्थितम्।
तस्मै निदेशयामासुः सम्भवे सर्व्वहेतवे॥
ततः षड्ङ्गं स्वं रेतो वादिति दहनानने।
उत्ससर्ज्ज महाबाहुर्महामैथुनकारणम्॥
अग्नावुत्तप्यमानस्य तेजसः शृङ्गभृद्भृतः।
अणुद्वयमतिस्वल्पं गिरिप्रस्थे पपात ह॥
तयोः कारणयोः सद्यः संभूतौ शङ्करात्मजौ।
एको भृङ्गसमः क्षामो भिन्नाञ्जननिभोऽपरः॥
भृङ्गी तस्य तदा ब्रह्मा नाम भृङ्गीति चाकरोत्।
महाकृष्णैकरूपस्य महाकालेति लोकभृत्॥
ततस्तौ पालयामास शङ्करः प्रमथोत्करैः।
अपर्णया चापि तथा क्रमात्तावभिवर्द्धितौ॥
प्रवृद्धौ तौ महात्मानौ हरोमाप्रतिपालितौ।
क्रमाद्गणेशौ कृत्वा तौ हरो हारि न्ययोजयत्॥"
इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः॥
तस्य वानरमुखकारणं जन्मान्तरञ्च यथा,—
"अथैकदोमया सार्द्धं निगूढ़े रतिमन्दिरे।
नर्म्माकरोन्महादेवो मोदयुक्तो रतिप्रियः॥
यदा सा नर्म्मणे याता गौरी स्मरहरान्तिकम्।
तदा भृङ्गिमहाकालौ द्वास्थौ द्वारि प्रतिष्ठितौ॥
नर्म्मावसाने सा देवी सुकृतश्रमिलवन्यना।
ग्रन्थिहीनगलद्गात्रा वस्त्रमालम्ब्य पाणिना॥
अस्तहारा गन्धपुष्पैराकुलैर्नातिशोभना।
विलुप्तकुङ्कुमा दष्टदशनच्छदबिम्बमा॥
निःसृता रतिसङ्केतशालाया जलजानना।
ईषदावृर्णनयना निचिता स्वेदबिन्दुभिः॥